

Van verdeeldheid naar volheid?

Canon kerkelijke eenheid heroverwogen

prof. dr. Peter-Ben Smit

Inleiding

Tenminste sinds Ernst Käsemann de mening formuleerde dat de canon van het Nieuwe Testament niet zo zeer een basis biedt voor de eenheid, maar eerder een basis of zelfs legitimatie vormt voor de veelheid aan denominaties en kerken is er een controverse discussie gaande over de relatie tussen het (oecumenisch streven naar en ideaal van) de eenheid van de kerk en de bestudering van het Nieuwe Testament,¹ meer specifiek: nieuwtestamentische ecclesiologie.² De vraag naar de rol van de canon is daarbij steeds weer een belangrijke: er is de (voortdurende) vraag: heeft die überhaupt een rol te spelen bij de bestudering van het Nieuwe Testament, en er is de iets anders geaccentueerde vraag, die ook door Käsemann gesteld werd: wat gebeurt er, wanneer (een belangrijk deel van) de canonieke basis van de christelijke traditie nu juist op de legitimiteit van kerkelijke verdeeldheid wijst, eerder dan op het ideaal van kerkelijke eenheid?

In deze bijdrage wordt een gedeeltelijk antwoord gegeven op zulke vragen, uitgaande van recent onderzoek naar de karakteristieken van canonieke teksten vanuit

Deze tekst is gebaseerd op een lezing gehouden op de conferentie van de Societas Oecumenica (Budapest, 21-26 augustus 2014), het karakter van een lezing is behouden – een volledig notenapparaat is daarom niet voorhanden.

¹ O.m. gepubliceerd als: Ernst Käsemann, 'Begründet der neutestamentliche Kanon die Einheit der Kirche?', in: idem, *Exegetische Versuche und Besinnungen* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1960), 214-223.

² Zie bijvoorbeeld invloedrijke publicaties zoals J.D.G. Dunn, *Unity and diversity in the New Testament: an inquiry into the character of earliest Christianity* (London: SCM Press, 1990), of Jürgen Roloff, *Die Kirche im Neuen Testament* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1993).

cultuurwetenschappelijk oogpunt en interculturele theologie. Op deze manier zal blijken dat het antwoord dat iemand op bovengenoemde vragen geeft in hoge mate afhangt van, enerzijds, de manier waarop iemand de notie “canon” verstaat en, anderzijds, de manier waarop iemand over “eenheid” denkt. Door te beargumenteren dat canonieke teksten van divers pluimage en met diverse onderlinge relaties, samengebonden in één corpus, de canon, eigenlijk met elkaar in dialoog gebracht worden en als canonieke tekst in elkanders context gelezen dienen te worden,³ en ook dat “eenheid” eerder een proces van zoeken dan een statisch gegeven uit verleden of in de toekomst is, kan de stelling onderbouwd worden dat het lezen van canonieke teksten altijd een lezen in dialoog is, op zoek naar eenheid en op zoek naar de volheid van de betekenis van geschriften. Op deze manier probeert deze bijdrage ook een brug te slaan tussen de disciplines van de oecumenische theologie en de bestudering van het Nieuwe Testament.

Perspectieven op eenheid en de canon: overzicht

Wanneer de grote trends in de nieuwtestamentische wetenschap in relatie tot de canon en de eenheid van de kerk in het Nieuwe Testament in ogenschouw genomen worden, zijn twee grote bewegingen zichtbaar. Wat de canon betreft: deze is helemaal terug van (vrijwel helemaal) weggeweest, met name dankzij enerzijds verdergaand historisch onderzoek naar de canon op zich, met name ook vanuit cultuurwetenschappelijk perspectief, uitgaande van canoniciteit als cultureel fenomeen,⁴ en anderzijds de stroming van het *canonical criticism* of de *canonical approach* die het canonieke karakter van nieuwtestamentische teksten wil verdisconteren in de interpretatie ervan.⁵ Wat de eenheid

³ Dit laat meer op historische reconstructie gericht onderzoek dat teksten nu net niet als canonieke teksten leest, onverlet. Zie voor een pleidooi voor een dubbele benadering van alle vroegchristelijke teksten, namelijk vanuit niet-canoniek en vanuit canoniek perspectief ook: Francis Watson, *Gospel Writing: A Canonical Perspective* (Grand Rapids: Eerdmans, 2013).

⁴ Met name onder invloed van het werk van Jan en Aleida Assmann, zie bijvoorbeeld: Jan Assmann *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen* (München: Beck, 1992), Aleida Assmann/Jan Assmann (ed.), *Kanon und Zensur* (München: Fink, 1987).

⁵ Zie hierover, met name over de epigonen van deze beweging Brevard Childs en James A. Sanders, e.g., Robert W. Wall, ‘Reading the New Testament in Canonical Context,’ in: Joel B. Green (red.), *Hearing the New Testament. Strategies for Interpretation* (Grand Rapids: Eerdmans, 2010), 372-396.

van de kerk betreft, is er eveneens een golfbeweging zichtbaar, ook wanneer deze (nog) een minder uitgesproken karakter heeft dan dezelfde beweging in relatie tot de rol van de canon in de nieuwtestamentische exegese. De beweging rond kerkelijke eenheid in het Nieuwe Testament en het vroege christendom überhaupt dankt belangrijke impulsen enerzijds aan Käsemanns al genoemde bijdrage, anderzijds wordt vaak Walter Bauer's *Rechtgläubigkeit und Ketzerei im ältesten Christentum* genoemd als een werk van paradigmatische betekenis.⁶ Bauer's werk keerde namelijk een belangrijk paradigma om: waar in de meeste, of tenminste de meest invloedrijke beschrijvingen van de geschiedenis van het vroegste Christendom, het model van een tekst als Handelingen of het werk van Eusebius van Caesarea volgend, uitgegegaan werd van een initiële (orthodoxe) eenheid van „het Christendom” (een problematisch begrip voor deze periode; het gaat feitelijk om een stroming binnen het vroege Jodendom) die vervolgens werd aangetast en beschadigd door „ketterijen” die tot scheuringen in de kerk leidden, beargumenteerde Bauer dat diversiteit, pluriformiteit, en verdeeldheid veelmeer tot de oorspronkelijke situatie behoorden en dat het streven naar eenheid een later fenomeen is dat alles met (imperiale) machtspolitiek te maken had. In de huidige bestudering van het Nieuwe Testament en het vroege Christendom is Bauer's these veelal overgenomen, het populaire inleidende boek van Bart Ehrman is er een belangrijk en invloedrijk voorbeeld van.⁷ Tegelijkertijd is er ook een andere beweging zichtbaar die de these van Bauer productief oppakt maar, uitgaande van een ander begrip van eenheid, er wel degelijk op wijst dat het zoeken naar eenheid een vroeg gegeven is in het vroege Christendom dat door de vorming van de canon een extra impuls gekregen heeft.

Met dit als brede achtergrond is het nu mogelijk om een redenering op te stellen, die aangeeft hoe canon en eenheid in een nieuw perspectief kunnen verschijnen en twee bijkans dood gewaande thema's in de nieuwtestamentische wetenschap een verrassend oecumenisch potentieel bevatten.

⁶ Tübingen: Mohr, 1934.

⁷ Bart D. Ehrman, *The New Testament: A Historical Introduction to the Early Christian Writings* (Oxford: Oxford University, ⁵2011).

Canon en eenheid: een nieuw perspectief

Een belangrijk inzicht voor de herwaardering van de thema “canon” bij de bestudering van het Nieuwe Testament is dat het proces van canonvorming, in de betekenis van het vormen van een corpus van gezaghebbende teksten en de (eveneens autoritatieve) interpretatie ervan iets is dat vaak deel van de wordingsgeschiedenis van teksten zelf uitmaakt en in veel gevallen geen van buiten opgelegde beslissing is. Dit geldt in het bijzonder voor de vier canonieke Evangelies.⁸ In het geval van deze teksten is het zelfs zo dat verschillende fases van hun wordingsgeschiedenis mee gecanoniseerd zijn. Doordat Markus én Lukas, Mattheüs, en Johannes in de nieuwtestamentische canon zijn beland, zijn er tenminste twee (Markus enerzijds, de rest anderzijds) stadia van het vormingsproces van de gezaghebbende en normatieve herinnering aan Jezus in de vorm van een biografie, i.e.: een Evangelie, bewaard gebleven als gezaghebbende tekst. Wanneer Mattheüs, Lukas, of zelfs Johannes eigenlijk bedoeld waren om het Markusevangelie te vervangen, heft de canonisering van alle vier deze poging (ten dele) op: nu gelden alle vier.⁹ Met de canon is op deze manier ook een stukje van de wordingsgeschiedenis van de teksten tot gezaghebbende tekst gemaakt; dit geldt ook voor andere teksten, zoals de brieven van Paulus: deze zijn fragmenten van een doorgaand proces van het zoeken naar antwoorden rond identiteit en leven in gemeenschap “in Christus” en hen wordt het meeste recht gedaan wanneer naast historische reconstructie ook het doordenken in hun voetsporen een plaats krijgt. Anders gezegd: de wordingsgeschiedenis van de canonieke teksten is deel van de teksten zelf en dient ook deel uit te maken van hun interpretatie. Op deze manier kan er recht gedaan worden aan het (historische) karakter van de teksten zelf. Binnen de exegese van het Nieuwe Testament heeft met name Sanders dit benadrukt.¹⁰ Tegelijkertijd valt er op deze inzichten verder te denken: wanneer het om recht te doen aan een geschrift nodig is om de wordingsgeschiedenis ervan te verdisconteren in de

⁸ Zie hierover, e.g., Theo K. Heckel, *Vom Evangelium zum viergestaltigen Evangelium* (Tübingen: Mohr Siebeck, 1999), als ook de essay in: Richard Bauckham (ed.), *The Gospels for All Christians: Rethinking the Gospel Audiences* (Grand Rapids: Eerdmans, 1998).

⁹ Zie voor deze overwegingen ook het betoog van Watson, *Gospel*.

¹⁰ Zie, bijvoorbeeld, James A. Sanders, *From Sacred Story to Sacred Text, Canon as Paradigm* (Philadelphia: Fortress, 1987), en daarin met name: ‘Biblical Criticism and the Bible as Canon,’ ‘Canonical Context and Canonical Criticism,’ en ‘From Sacred Story to Sacred Text’ (75-86, 153-174, 175-191).

uitleg ervan, is dit dan *mutatis mutandis* niet ook het geval bij de canon? Het voor de hand liggende antwoord lijkt "ja" te zijn. Dit leidt tot een bepaalde benadering van de canon waarin de wordingsgeschiedenis, met name het samenbrengen van een diverse groep geschriften tot één corpus van teksten, bij de interpretatie ervan ook meebedacht dient te worden; anders gezegd, de interpretatie van een canoniek geschrift *als* canoniek geschrift heeft een centripetaal, een middelpuntzoekend aspect. Wanneer deze gedachtengang gevolgd wordt, komt dit heel dicht in de buurt van de opvatting van de Duitse theoloog en bijbelwetenschapper Wolter:

Die intensive Suche nach einer sprachlich wie existentiell ausdifferenzierbaren und einheitsstiftenden Mitte der christlichen Identität und die Unmöglichkeit, sie eindeutig...zu bestimmen, [war] bereits von Anfang an integraler Bestandteil der geschichtlichen Existenz der christlichen Gemeinden...Die Spannung zwischen Einheit und Vielfalt wäre demnach nicht ein erst mit dem Kanon gegebenes Problem, sondern eine fundamentale und damit unaufhebbare Gegebenheit der geschichtlichen Existenz des Christentums überhaupt.¹¹

De eenheid van de kerk (of van christelijke identiteit) komt hiermee eerder te liggen op het niveau van een proces dan op het niveau van een conceptuele eenheid, zoals die, vaak in respons op Käsemanns stelling. Het beeld dat ontstaat is er één waarin de canonieke geschriften niet zozeer een stabiele en heldere vorm van christelijke identiteit bevatten en communiceren, maar meer getuigen zijn van een voortdurende, dialogische, en zelfs conflictueuze zoektocht naar deze eenheid en identiteit, zoals deze naar voren komt juist ook uit de meningsverschillen tussen de teksten die toch in één canon te vinden zijn en die toch over hetzelfde in gesprek (menen te) zijn met elkaar.¹² Waar dit mogelijk relativerend klinkt in relatie tot wat op Bijbelse leest geschoeide christelijke identiteit lijkt, is dit, het denkspoor van Wolter verder volgend, allerminst; het gaat veelmeer om een herformulering van wat identiteit en eenheid nu eigenlijk is:

¹¹ Michael Wolter, 'Die Vielfalt der Schrift und die Einheit des Kanons,' in: John Barton/Michael Wolter (ed.), *Die Einheit der Schrift und die Vielfalt des Kanons* (Berlin: De Gruyter, 2003), 45-68 52-53.

¹² See Gruber, *Theologie*.

Die Ausdifferenzierung des einen Bekenntnisses in unterschiedliche und miteinander konkurrierende Heilskonzepte einschließlich ihrer lebensweltlichen Implikationen [darf] nicht als Verlust einer ursprünglichen Einheit verstanden werden, sondern [ist] ein integraler Bestandteil der Plausibilität des Bekenntnisses selbst gewesen, ohne die die Rezeption der christlichen Heilsbotschaft nicht möglich gewesen wäre. Was das Zeugnis vom Christusereignis konkret bedeutet (d.h. mit welchen Zeichen diesem Zeugnis welche Bedeutung zugeschrieben wird) steht nicht von vornherein fest, sondern wird in kontextabhängigen Bedeutungsprozessen ausverhandelt; das wird im Kanon dokumentiert.¹³

Identiteit is op deze manier een voortdurend proces van gesprek en zelfs "onderhandeling." Juist de verschillen tussen de teksten scheppen hiervoor de voorwaarden – zonder verschil is er immers geen gesprek mogelijk – en bieden hiervoor de ruimte. Het gesprek bestaat er onder meer uit tussen verschillende culturele contexten, in het klein (e.g., de "cultuur" van de gemeente van Matteüs en die van Markus) en in het groot (e.g., Jeruzalem en Rome), te communiceren en, in dat gesprek, steeds weer opnieuw te ontdekken wat nu eigenlijk de boodschap is. Het gaat om een intercultureel gesprek en juist de spanningen die hieraan inherent zijn, zijn nodig voor het ontdekken van wat christelijke identiteit is, juist uitgaande van de canon. In het werk van de Oostenrijkse systematisch theoloog Judith Gruber wordt dit als volgt geformuleerd:

Die Differenzen, die ein genealogischer Blick im Kanon offenlegt, lassen ihn als eine Kompilation von partikularen Theologien erscheinen von Theologien, die vom Christusereignis im Rückgriff auf die Bedeutungsstrukturen ihres kulturellen Kontextes Zeugnis ablegen. Die Differenzen werden nicht ausgeblendet, sondern innerhalb des Kanons zusammengestellt. In den Differenzen konstituiert sich - so wurde oben aufgezeigt - ein Raum der Interkulturalität. Indem der Kanon Differenzen sichtbar macht, schafft er einen Raum der Interkulturalität, in dem christliche Identität verhandelt wird; Als normativ

¹³ Wolter, 'Vielfalt,' 55.

gesetztes Dokument normiert er sie damit als disparates Produkt interkultureller Übersetzungs- und Transformationsvorgänge zwischen partikularen Theologien.¹⁴

Het soort identiteit en eenheid dat hierdoor zichtbaar wordt in de geschriften van de (Nieuwtestamentische of zelfs Bijbelse) canon is er één die minder conceptueel van aard is, maar meer op een zoektocht lijkt, gevoed door de diverse perspectieven en getuigenissen van de canonieke geschriften. Diversiteit en conflict zijn geen bedreiging voor eenheid, maar voeden de zoektocht ernaar juist.¹⁵

Dit perspectief heeft overigens ook gevolgen voor de interpretatie van de teksten zelf. Wanneer deze gelezen worden, ingebonden in hun canonieke context, dan betekent dit dat ze niet meer op zichzelf staan en ook niet meer primair in hun oorspronkelijke historische context, maar dat ze deel zijn van een normatief corpus van teksten, ook wanneer dit corpus primair aanzet tot dialoog en denken, eerder dan tot gehoorzaamheid en zwijgen. Niet de individuele tekst is immers canoniek, maar alleen de tekst, bijvoorbeeld een brief van Paulus, in zijn canonieke context en daarom alleen in dialoog met andere teksten als deel van de zoektocht naar christelijke identiteit.¹⁶

Op basis van deze overwegingen is het nu mogelijk om conclusies te trekken over een nieuwe vorm van omgang met de vraag van de eenheid van de kerk en het (canonieke) Nieuwe Testament.

¹⁴ Judith Gruber, *Theologie nach dem Cultural Turn. Interkulturalität als theologische Ressource* (Stuttgart: Kohlhammer, 2013), 19.

¹⁵ See Gruber, *Theologie*, 20: “Christliche Identität geschieht hier performativ im Konflikt – gerade weil über unterschiedliche Interpretationen verhandelt wird, zerfällt christliche Identität nicht. Die im Kanon normative gesetzte konfliktive Interkulturalität weist so einen Weg zwischen einem Verständnis von christlicher Identität, das Differenzen ausblendet, und ihrer Zersplitterung entlang der im Kanon dokumentierten Bruchlinien.”

¹⁶ See Wolter, ‘Vielfalt,’ 65, Gruber, *Theologie*, 20.25-26; zie verder ook: Judith M. Lieu, *Neither Jew nor Greek? Constructing Early Christianity* (London: T. & T. Clark, 2002), 2-3: ‘Texts do not simply reflect a “history” going on independently of them, they are themselves part of the process by which...Christianity came into being. For it was through literature that...a self-understanding was shaped and articulated, and then mediated to and appropriated by others, and through literature that people and ideas were included or excluded. What the texts were doing is sometimes as, if not more, important than what they were saying.’

Conclusies

Wat hebben de bovenstaande overwegingen nu voor resultaat opgeleverd? Drie dingen vallen er te noemen:

- 1) Het nieuwere onderzoek naar de canon, gevoed door zowel historisch onderzoek als ook (literaire) theorievorming rond het fenomeen „canon“ helpen dit fenomeen in zijn centripetale functie beter te verstaan en bieden meer inzicht in het functioneren van gezaghebbende teksten in relatie tot processen van identiteitsvorming.
- 2) Het onderzoek naar de (nieuwtestamentische) canon in relatie tot kerkelijke eenheid heeft een verstaan van deze eenheid als een voortdurende zoektocht ernaar opgeleverd.
- 3) Het laatste punt betekent ook dat een lezen van de nieuwtestamentische teksten los van elkaar weinig recht doet aan hen als canonieke teksten én dat het lezen van deze teksten zonder eenheid op het oog te hebben eveneens geen recht doet aan hun karakter als canonieke teksten. Canoniek lezen betekent zo altijd lezen met het oog op eenheid en met het oog op de volheid van de betekenis van de Schrift, die alleen in een voortdurende dialoog met de gehele kerk op zoek naar de gehele kerk ontdekt kan worden. Dat, tenminste, lijkt het fenomeen van de canon te suggereren.